

GÜRDAL AKSOY • **Dersim**

GÜRDAL AKSOY 1968'de Bingöl'de doğdu. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunudur. 1993-95 yılları arasında *Özgür Gündem*, *Özgür Ülke* ve *Yeni Politika* gazetelerinde yazdı. 1999'da bir süreliğine Avrupa'da yayımlanan *Özgür Politika* gazetesinde, 2000-2008 yılları arasında ise *Sterka Rizgarî* dergisi ile *Rizgarî* internet sitesinde politika, kimlik, Alevilik ve Kürt sorunu gibi konular üzerine yazdı. Özellikle Kürt ve Alevi kültür tarihi başta olmak üzere tarih, antropoloji ve mitoloji konularında yayımlanmış çeşitli makale ve kitapları vardır: *Kürt Dili ve Söylenceleri Üzerine İncelemeler I* (1991), *Hieros Gamos, Tanrı Baba Üzerine Notlar* (1993), *Tarihi Yazılmayan Halk Kürtler* (1996), *İnsan, Kültür ve Uygarlık* (1996), *Aşkın Sonu mu?* (1998), *Bir Söylence Bir Tarih Newroz* (1998), *Halklar Hapishanesi Anadolu* (2002), *Dersim Alevi Kürt Mitolojisi, Raa Haq'ta Dinsel Figürler* (2006), *Nostradamus'un Kürdistan Kehaneti, Kürtler Üzerine Yazılar* (2008), "*Anadolu Aleviliği'nden Dersim'e, Alevi Tarihine Coğrafi Bir Giriş* (2009), *Dersim-Alevilik, Ermenilik, Kürtlük* (2012).

Dipnot Yayınları, 2012 (1 baskı)

İletişim Yayınları 2355 • Araştırma-İnceleme Dizisi 389

ISBN-13: 978-975-05-2016-7

© 2016 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2016, İstanbul

EDITÖR Kıvanç Koçak

DIZI KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsni Abbas

DÜZELTİ Oben Üçke

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

GÜRDAL AKSOY

Dersim

Alevilik, Ermenilik,
Kürtlük

*Kalbimizde her daim yankılanan
o acı seslerin “isimsiz” sahiplerine;
Vartanuş’a, Besê’ye, Garo’ya, Alişan’a,
Ahçik’e, Zeycan’a, Garabed ve Bertal’a...*

İÇİNDEKİLER

İkinci Baskı İçin Önsöz	9
ÖNSÖZ.....	11
<i>BİRİNCİ KISIM</i>	
<i>Dersim: Lekeli Coğrafya, Lekeli Kimlikler</i>	
Alevilik, Ermenilik, Kürtlük.....	17
BİRİNCİ BÖLÜM	
KÜLTÜREL ETKİLEŞİM	
Yer Adlarından Aşiret ve Kişi Adlarına Dersim’de Ermeni Etkileri, Etnik Kaynaşma ve Dinsel Dönmelik Üzerine	19
İKİNCİ BÖLÜM	
TOPLUMSAL ALGI	
Dersim-Ermeni İkilisine İlişkin Algısal Sorunlar, Türkleşen ve Kürtleşen Ermeniler	169
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
POLİTİK MOTİVASYON	
Aleviliğin Ermeni Hıristiyanlığının Bir Türevi Olarak Tasarlanması Üzerine Birkaç Not.....	195

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KİMLİK POLİTİKALARI

Lekeli Bir Kimlik Olarak Ermenilik ve "Dersimlilik" 219

BEŞİNCİ BÖLÜM

"ANA KİMLİKLER" - "ARA KİMLİKLER"

Dersim Aleviliği Bağlamında Kimlik Değişimleri,
Dönemlik ve Melezliğe Dair Düşünceler 227

SONUÇ 241

İKİNCİ KISIM

Kayıp Bir Halkın Peşinde

Ermenilerin Dersim'de Tarihsel Süreklilikleri Üzerine 257

SONUÇ 291

KAYNAKÇA 295

İkinci Baskı İçin Önsöz

Bu kitap 2012'nin baharında yayımlandığında bazı eksiklikleri de bünyesinde barındırıyordu. Konuyla doğrudan ilgili kitaplar arasında bilinen birkaçı henüz Türkçeye çevrilmiş değildi. Antranik'in yüzyıldan fazla bir süredir bekleyen seyahatnamesi bile ancak aynı yılın sonlarına doğru yayımlanabilmişti. Gevorg Halaçyan'ın Dersim Ermenileri üzerine yaptığı etnografik çalışması ise (*Dersimi Hayeri Azgagrut'yuně*, Erivan, 1973), henüz sadece Ermenicede yaşamaya devam ediyor. Antranik'in seyahatnamesinin yanı sıra yakın zamanlarda konuyla ilgili Türkçe bazı kitaplar da yayımlandı ki, onları kitabın ikinci baskısı için yaptığım düzeltiler sırasında ancak fark edebildim. Fakat zaman açısından temin edip yararlanmam maalesef mümkün olmadı.

Doğrusu, kitabın yeni bir baskısı için önceden özel bir hazırlık yapmış değildim. Yeni baskıda özellikle dil açısından düzeltmeler öngörüydüm. Fakat öyle olmadı. Kitabın teslimine dek olan birkaç haftalık süre içinde beklediğimden daha çok çaba harcamak zorunda kaldım. Dille ilgili düzeltmelerin ötesinde, çıkarıp eklemem gereken yerler oldu. Özellikle Dersim Alevi halk inançları hakkında yakın bir tarihte yaptığım araştırmalar sonucunda elde ettiğim yeni bulgulardan yararlandım.

Ayrıca bu kısa süre içindeki bazı okumaların da önemli bir etkisi oldu. Nitekim çalışmanın ilk baskısını hazırlarken arayıp erişemediğim bir kaynak, Vahagn ile Tujik Bava arasında bir devamlılık olduğu şeklindeki görüşümü başka motifler üzerinden bir kez daha doğrulamamı sağladı. Bunun gibi devamlılığa ya da etkileşime ait daha pek çok inanç unsuru hakkındaki bilgiler de zenginleştirildi. Her iki topluluk arasında aynı zamanda karşılıklı bir denge kurmada rol oynadığı için bir “paralel inanç” olarak gördüğüm Aziz Sarkis ile Xızır (*Hızır*) arasındaki benzer ya da ortak noktalardan, olasılıkla Kureş topluluğuna asimile olmuş Ermeni klan ve din adamlarının izlerine dek pek çok konuda tespit edebildiğim yeni bulguları da çalışmaya dahil ettim. Fakat her şeye rağmen bir komplekse kapılmadan söylemeliyim ki, ilk baskıda mevcut olan olgunlaşmamış birkaç yorum da bu sayede revize edilmiş oldu. Dolayısıyla, okuyucu kitabın bu baskısında yeni bilgilerle birlikte, daha berrak analizlere tanık olacaktır. Sözgelimi, çalışmanın ilk baskısında pek değinilmemiş olan ancak zayıf bir vurgu olarak duran *kültürel etki-devamlılık* ayrımı mümkün olduğunca belirginleştirilmiş, bu yönde bazı iyileştirmeler yapılmıştır.

Kitabın bu baskısında yararlanılan kaynaklardan biri Anna Krasnowolska'nın *Some Key Figures of Iranian Calendar Mythology* adlı çalışması oldu. Bütün bir kitabın fotokopisini bana iletme nezaketi gösterdiği için kendisine çok teşekkür ediyorum.

Öyle inanıyorum ki, Dersim özgülünde gittikçe önem kazanan ve aynı ölçüde popülerleşen Ermeni-Alevi Kürt kültürel etkileşimine ve aynı bağlamda bazı devamlılık unsurlarına bir giriş niteliği taşıyan bu çalışma, okuyucuya temel bazı yanıtlar verecektir.

GÜRDAL AKSOY
Mart, 2016

ÖNSÖZ

Dersim son yıllarda Türkiye gündeminin popüler bir ilgi odağı haline geldi. Kimi siyasal aktörlerin değişik zamanlarda yapmış oldukları birbirinden keskin açıklamalar, bu ilginin alevlenmesinde önemli bir rol oynadı. Kemal Kılıçdaroğlu'nun CHP genel başkanlığına seçilmesi ile Tayyip Erdoğan'ın Dersim'e dair uygulamada henüz fazla yankısını bulmayan ateşli nutukları da –ki bu, hükümet bazında yeni bir siyasal söylemdi– bu sürecin parçaları oldular. Fakat bu ilginin arka planında, bu gibi dinamiklerin yanı sıra, bir yandan 1938 Dersim soykırımının ve sonrasındaki mağduriyetlerin artık üzerinde fikir yürütülebilir, konuşulabilir konular haline gelmesi, öte yandan Dersimli Alevi Kürtlerin uzunca bir süre bastırılıp, yok sayılan kimliklerini yeniden tanımlayarak, onu gerek Alevilik, gerekse Kürtlük sahında yerli yerine oturtma çabaları bulunuyor.

Bilindiği üzere, moderniteyle temasından sonra Dersim kendi içinde ve dışında daha fark edilebilir bir problematik alana dönüşmüştür. Özellikle son yirmi yılda “Dersimliler” açısından ana gündemini çoğunlukla kimlik politikalarının oluşturduğu bir sorunlar yumağı söz konusudur. Bu yumağın merkezinde yörenin karanlıkta kalan kültür tarihi de yer alır ki, çalışmanın temel amaçlarından biri, Dersim'de Ermeni-Alevi Kürt ilişkile-

rine ve kültürel etkileşimlerine ışık tutabilmektir. Bununla birlikte, kitap sadece tarihsel bir araştırmadan ibaret olmayıp, aynı zamanda topluluğun karmaşık görünen kimlik sorunlarını bazı yanlarıyla anlama çabalarını içermektedir.

Diğer araştırma serüvenlerimde olduğu gibi, bu çalışma da bana tarihsel olguların çok boyutlu olduğunu gösterdi. Yine de onları burada popüler tarih çalışmalarından ayrı olarak mümkün olduğunca basitleştirmeyi deneyebiliriz. Bu arada belirtmeliyim ki, pek çok defa yanıltıcı olabilen popüler tarih çalışmalarının, olguları tek bir eksene hapsedip basitçe açıkladıkları bilinir. Bu da mevcut sorulara açık, net ve hazır cevaplar arayan popüler zihniyetin ihtiyaçlarını karşılayarak, hatalı bazı anlayışların daha da kök salıp süreklileşmelerini sağlar. Toplumun geniş bir kesimi, ne yazık ki buradan beslenmektedir. Dersim'de Ermeniler ile Alevi Kürtler arasındaki ilişkilerin tarihi ile karşılıklı kültürel etkilenmeler henüz kapsamlı araştırmalara konu olmadığından, bu boşluk da şimdiye dek daha çok popüler zihniyet tarafından doldurulmuş görünüyor. Böylece Ermenilerin bu kültürdeki yerleri, ya fazla abartılan ya da görmezden gelinen bir kutupsal gelgite havale edilmektedir.

Peki, okuyucu yaygın olan bu zihniyetin tasavvurları dışında, bu kitapta yeni ve farklı olarak neleri bulacaktır? Ne gibi bulgular ve tespitlerle karşılaşacaktır? Her şeyden önce, 19. yüzyılın özellikle Batılı metinlerinde Dersimli Alevi Kürtleri tanımlayan bir isim olan Tujik Dağı'nın esrar perdesini aralayacak ve bir evliya olarak onun eski bir Ermeni tanrısından dönüşmüş olup olmadığı hakkında bilgilendirilecektir. Yöredeki bazı yer adlarının Ermeni tarihinin kapısını nasıl açabildiklerini, Ermeni aşuğların (aşıkların) Dersim kültüründe ne gibi izler bırakmış olabileceklerini, Xızır'ın Surp Sarkis'le benzerliklerini görecektir, Anahit'i, Vaftizci Yahya'yı, "Süpürgeç Baba"yı ve bu tarihin diğer isimlerinin yöre kültüründeki sedalarını yeniden işitecektir. Okuyucu yalnızca Ermeni Zerdüştiliğinden Dersim Aleviliğine kalan mirasla değil, Kürt aşiretlerinin İran'dan getirdikleri Ana Şariban gibi aslen Zerdüşti olan karakter ya da inançlarla da karşılaşacaktır. Daha da önemlisi Ba-

likan ve *Mamekan* gibi Dersimli bazı aşiretler ile dinsel bir topluluk olan *Kureşan*'ın geçmişinde gizli olan Ermeni tarihinin izlerini sürebilecektir.

Dersim bazı hegemonik kültürel toplulukların ya da siyasi iktidarların lekeli saydığı bir coğrafyadır. Bu nedenle, kitapta geleneksel Türk resmî ideolojisinin damgalayıp, birer “leke” olarak kurgulamaya çalıştığı Ermeni ve Alevi kimliğinin Dersim’de yeniden buluşmalarının ne gibi algısal sorunlara yol açtığı konusu da irdelenmiştir. Çoğu manipülatif olan bu algıları bertaraf edebilmek için Ermeni halkının Dersim’deki mirasını ortaya çıkarmak ve sahiplenmek gerekir. Bu konudan kısmen bağımsız olarak, eski Ermenistan ve Kürdistan ile Türkiye’nin genel sathındaki Ermeni kültürü de bulgulanıp sahiplenilmelidir. Aksi halde, reel kimlik politikalarına angaje olarak ucu “etnik temizlikler”e varan bu anlayışlara farkında olmaksızın prim vermiş oluruz. Ret ya da inkâr söylemleri “leke” bize bulaşmasın ya da “kimliğimizin saflığı”nı bozmayalım anlayışının bir ürünüdür. Oysa salt söylemsel anlamda değil ya da kendisini onun yerine koyarak, “*öteki*”yi nesneleştiren ikamecilik anlamında da değil, aksine sağlam bir empatinin gereği olarak, “ben” aynı zamanda “*öteki*”, “*öteki*” aynı zamanda “ben” olmadığı sürece, reel kimlik paradigmalarına kurban olmaktan kurtulamayız. Bir Dersimli olarak, beni ben yapan kültürde Ermenilerin payını bulup ortaya çıkardıkça, ben yalnızca bir Kürt değişim artık, aynı zamanda ruhsal olarak eski zamanlardan kalan Dersimli bir Ermeniyim! Çünkü başkalaşmış da olsa, beni ben yapan o kültürün de bir sonucuyum.

Öteki benim ben olmamı sağlayan bir varlık olarak, salt bir *öteki* olmanın ötesinde, aynı zamanda “ben” varsayılmadıkça özgürleşemem. Onu, hiç değilse sahip olunması gereken haklar bağlamında “ben” olarak da gördüğüm zaman özgürleşebilirim. Çünkü, ancak o zaman kendime bahsettiğim özne olma payesini onunla paylaşmış olurum ve o, ancak bu sayede salt bir nesne olmaktan kurtulur. Ezme ilişkisine bağımlı oldukları için ezen ulusların da özgür olmadıkları şeklindeki Marksist argüman, ben ve *öteki* ikilisi için de geçerli olmalıdır. Ben bir

başkasını, bir başkası da beni nesneleştirdiği sürece özgür olmayız. Aynı şekilde birbirimizin tarihteki rollerini –bu rol ne olursa olsun– küçülttüğümüz, inkâr ettiğimiz, görmezden geldiğimiz müddetçe de özgür olamayız. Sadece tarih aracılığıyla birbirimizi birer nesneye dönüştürmüş oluruz. Sartre’ın sözünü bir kez daha anımsayalım: *Öteki cehennemdir*, çünkü o bakışlarıyla beni bir nesneye dönüştürmektedir. Aslında bu durumda sadece *öteki* değil, ben de bir cehennemimdir! Çünkü ben de yazdığım tarihte kendime özne rolü verir ve bu kez salt bakışlarımla değil, tarihle, mitosla ve bilumum kültürel inşâ malzemeleriyle onu bir nesneye çevirir ve o nesneye bağımlı hale gelirim.

Tarihçiler genellikle mensup oldukları toplulukları farkında olarak ya da olmaksızın tarihsel bir korumaya alırlar. Bu, kimlik politikalarının doğrudan bir etkisidir. Kitapta bu durumu reel politikadan hareketle, *reel kimlik politikaları* olarak kavramsallaştırdım ve Ermeni-Alevi Kürt ikilisi hakkında egemen toplumsal algılar ile bunların nasıl işlevselleştikleri konusunu irdelemeye, anlamaya çalıştım. Konunun bana öğrettiği temel bir nokta varsa, o da mevcut algılar bir yerden sonra tamamen dikkat alanı dışına taşınmadıkları sürece, kimlikler hakkında reel politikaların ötesinde bir anlayış, bir “ütopya” geliştirebilmenin olanaksızlığıdır.

Bu ideallere bağlı olmakla birlikte, kitabın bir yerinde ne yazık ki, Ermeni kimliği hakkındaki reel algıların tuzağına düştüğümü söylemek zorundayım. Asıl amaç bu algıyı işlevsizleştirmek olsa da, bu durum farkında olmaksızın bir hareket noktası olmuşa benzemektedir; bilgiyle ilgili bir sorundan ziyade, böyle bir zihniyet hatası söz konusudur. Bu hata, Ermenilik bağlamında spotun sadece Dersim üzerine tutulmasının siyasi tehlikelerini bertaraf edebilmek adına, onun alanını genişletmekten kaynaklandı. Türkiye ve Kürdistan’da Ermenilerin Türk ve Kürtlere asimile olma örnekleri verilerek, Ermeni kimliği hakkındaki algıda bir kırılma yaratmak amaçlanmıştı. Niyet böyle olmakla birlikte yine de farkında olmaksızın Ermeni kimliğine dair egemen algılar bir hareket noktası olmuş görünüyor. Er-

menilerin başka coğrafyalarda başka dinsel ve/veya etnik gruplara asimile olma örneklerine duyulan ihtiyaç, bunun bir sonucu oldu. Kitabın son kertesinde bunun bir hata olduğunu kavramakla birlikte, ileride aynı algısal hataya düşülmemesi adına, Ermeni dostların hoşgörüsüne sığınarak bir “zihniyet dersi” olarak ilgili kısmı çıkarmamaya karar verdim. Seneca’nın söylediği gibi, “homines, dum docent, discunt”, yani “insan ders verirken, ders alır”!

Toplumsal algılar bir yana, Dersim ve Ermeniler konusunun informatif yanı da sorunludur. Her şeyden önce bu konuda neredeyse bir literatüre bile sahip olmadığımızı söyleyecek kadar yoksuluz. Buna Dersim’in yazılı tarih dışında kalışı da eklenince, tarih araştırmaları için bazı hassasiyetler ortaya çıkmaktadır. Zira yörenin geçmişine ait sınırlı verilere sahip olmanın da ötesinde, var olan verilerin birçoğunun bize sunulma biçimlerinden kaynaklı sorunları söz konusudur. Bu veriler tarihin dehlizlerinden seslenip, onları bize sunan öznelerin kimlikleri ve sosyal, politik pozisyonları gibi bazı etkenlerce biçimlendirmiştir. Bütün bunlar bir yere dek aşılmaya çalışılabilirdi; ancak, Dersim ve civar illere dair yazılan Ermenice kaynakları doğrudan izleyemeyişimin eksikliğini kapatmam zordu. Bağışlanması zor olan bu eksikliği, bir yandan bu kaynaklardan yararlanan araştırmacıların metinleri üzerinden, öte yandan Ermeni araştırmacı Hovsep Hayreni’nin özverili desteğiyle gidermeye çalıştım. Hayreni’nin, sorularımı yanıtlamanın da ötesinde, yer yer yaptığı uzun ve açıklayıcı notlarıyla, okuyucunun kitapta hem göreceği, hem de göremeyeceği biçimde, doğrudan ve dolaylı katkıları oldu. Bu vesileyle kitap genel hatlarıyla bittikten sonra, sembolik bir anlamı da olsa görüşlerini almak üzere ilk olarak kendisine iletmek istedim. En hassas noktalarda dahi son derece yapıcı eleştirel yorumlarıyla çalışmanın son aşamasında da önemli katkıları oldu. Özellikle kimlik algılarıyla ilgili bölüm hakkındaki önerileri, daha dikkatli olmam yolunda uyarıcı oldu. Dostça yardımlarını esirgemediği için kendisine çok teşekkür ediyorum.

Araştırmamda bana yeni bir perspektif açan “The Gift of Poetry: Khidr and John the Baptist As Patron Saints of Muslim

and Armenian ‘Āšiqs-Ašuls’” adlı makalesinden ötürü Theo Maarten van Lint’e de teşekkür borçluyum. Zira van Lint, Google’da tespit edip, o vakit tam metnine ulaşamadığım *Redefining Christian Identity...* adlı kitapta yayımlanan makalesini iletme zahmetinde bulundu. Xızır ve Vaftizci Yahya’nın iki topluluk arasında kültürel bir köprü sayılabilecek benzer ya da ortak fonksiyonlarını ilk kez bu inceleme sayesinde öğrendim.

Aynı şekilde tarihçi Ayşe Hür’e, bütün yoğunluğuna rağmen, vakit ayırıp *Chronicle* dergisinin Ekim 2008 sayısındaki “Der-sim Dört Dağ İçinde...” adlı makalesini iletme nezaketinde bulunduğuna için teşekkür ediyorum.

Bu kitap bir anlamda alanında ilk olduğundan, eksik yanları ancak ileride giderilecek, varsa yanlışları ortaya konacaktır. Söylemeye bile gerek yok ki, kitaba katkıda bulunanlar onun kusurlarından sorumlu değildir.

Yeni bir (*kültürel*) ırkçılık döneminden geçtiğimiz şu günlerde, kitabın farklı kimlik mensuplarının birbirlerini daha iyi anlayabilmelerine ve aralarında sağlam bir empati geliştirebilmelerine vesile olmasını diliyorum.

GÜRDAL AKSOY

Şubat, 2012

**Dersim: Lekeli Coğrafya,
Lekeli Kimlikler**
Alevilik, Ermenilik, Kürtlük

Kimlik siyaseti bakımından başta diasporada olmak üzere, Dersimlilerde gün geçtikçe katmerleşen bir sorunla karşı karşıyayız. Bu durumun kısmen olumlu tarafları olsa da, bugün Dersimliler arasında deyim yerindeyse bir *kimlik enflasyonu* yaşanıyor. Yakın bir geçmişte kısaca 3K, yani Kürt, Kızılbaş ve Komünist olarak formüleleştirilen Dersimlilik, bugün yenilerini bir bir hanesine kaydediyor. Son eklenen Ermeni kimliği oldu. Böylece Dersim tarihi ve kültürü kadar, bir kimlik olarak “Dersimlilik” açısından da Ermenilerin yeri araştırılması cazip bir konu haline gelmeye başladı. Fakat Ermenilerin bir ilgi odağı haline gelmeleri, yöreyle ilgili pek çok olguda olduğu gibi “tuhaf” biçimde sorunsallaşmaktadır. Bunun temelinde, benzer durumlarla karşılaşan başka topluluklarda da gözlemlenebilen bazı sosyopolitik ve kültürel faktörler bulunur ki, bunlar birbirleriyle olan ilintileri ölçüsünde birlikte değerlendirildiklerinde, sanırım sorunun anlaşılabilmesinde daha kolay mesafe kaydedilebilir. Bu nedenle, her şeyden önce Ermenilerle Alevi Kürtler arasındaki kültürel etkileşimin düzeyini ve olası devamlılık unsurlarını gösteren genel teorik bir çerçeve çizmek gerekiyor.